

ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ - ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ - ΧΩΡΟΤΑΞΙΑ

ΜΑΘΗΜΑ: ΜΕΤΑΛΛΑΓΕΣ ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΛΗ ΣΤΟΝ 20^ο ΑΙΩΝΑ

Διδάσκουσες: Ντίνα Βαΐου
Μαρία Μαντουβάλου
Μαρία Μαυρίδου

Σπουδάστρια: Μαρία Κάτου

Ο χώρος και η εργασία

Η εργασία και ο χώρος στις καπιταλιστικές χώρες της Ευρώπης -
Μια πρώτη προσέγγιση

Φλεβάρης 2006

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εργασία με θέμα «Ο χώρος και η εργασία - Μια πρώτη προσέγγιση», έγινε στα πλαίσια του μαθήματος «Οι μεταλλαγές των ιδεών για την πόλη τον 20^ο αιώνα», διδάσκουσες Ντ. Βαΐου, Μ. Μαντουβάλου, Μ. Μαυρίδου, ακαδημαϊκή χρονιά 2005-2006, σπουδάστρια Μαρία Κάτου.

Θέμα της εργασίας αποτελεί μια πρώτη διερεύνηση της αμφίδρομης σχέσης μεταξύ του χώρου και της εργασίας στην «βιομηχανική» και «μεταβιομηχανική» εποχή στις χώρες της Βόρειας Ευρώπης και την Ελλάδα, καθώς και των ευρύτερων ιδεών, των αντιλήψεων, των κοινωνικών - οικονομικών και πολιτικών συνθηκών και των συγκυριών που διαμορφώνουν αυτή την σχέση.

Στα πλαίσια της παρούσας μελέτης, εξετάζεται η σχέση της εργασίας με τον χώρο, στην βιομηχανική πόλη της βόρειας Ευρώπης, περιγράφεται δηλαδή το ισχύον παραγωγικό σύστημα, στο οποίο επικρατεί το φορντικό σύστημα παραγωγής, η συγκέντρωση της παραγωγικής διαδικασίας και η μισθωτή εργασία και εξετάζεται ο τρόπος με τον οποίο οι παράγοντες αυτοί επηρεάζουν την οργάνωση του χώρου, του χρόνου, της καθημερινής ζωής και της κοινωνίας. Στη συνέχεια εξετάζεται ο μετασχηματισμός αυτής της σχέσης με το πέρασμα στην μεταβιομηχανική εποχή, την αναδιάρθρωση του παραγωγικού συστήματος και την επικράτηση των ευέλικτων μορφών εργασίας, καθώς και το πώς ο ίδιος ο χώρος επηρεάζει το σύστημα παραγωγής και την εργασία.

Το θέμα μελετάται σε συνάρτηση με το ευρύτερο πλαίσιο που επικρατεί κάθε περίοδο, τόσο στον κόσμο των ιδεών όσο και στον τρόπο οργάνωσης του κράτους και της κοινωνίας. Έτσι η σχέση της εργασίας με τον χώρο στην βιομηχανική εποχή δεν μπορεί να εξεταστεί ανεξάρτητα από την κεντρική οργάνωση του κράτους, την οικονομική ευημερία των μεταπολεμικών χρόνων, το μοντέρνο κίνημα και τις επικρατούσες απόψεις περί ορθολογικής οργάνωσης του χώρου και της παραγωγής.

Αντίστοιχα τα χαρακτηριστικά της νέας παγκοσμιοποιημένης οικονομίας, η σύγχρονη τεχνολογία και οι αλλαγές στον τρόπο σκέψης από τα τέλη του '60 και μετά επηρεάζουν σαφώς την σχέση του χώρου με την εργασία αυτή την περίοδο.

Στη συνέχεια εξετάζεται το θέμα της εργασίας και του χώρου στην Νότια Ευρώπη και κυρίως στην Ελλάδα. Αναγνωρίζοντας τις ιδιαιτερότητες κάθε τόπου, που επηρεάζουν την διαμόρφωση αυτής της σχέσης, γίνεται μια προσπάθεια κατανόησης των ιδιαίτερων μορφών που παίρνει η εργασία στην Ελλάδα, σε συνάρτηση με τα χαρακτηριστικά του χώρου και αντίστροφα. Έτσι εξετάζεται το πλαίσιο κάτω από το οποίο διαμορφώνονται οι τυπικές και «άτυπες» μορφές εργασίας, αλλά και ο τρόπος με τον οποίο αυτές δομούν και καθορίζουν τον γεωγραφικό και κοινωνικό χώρο, από την πρώτη μεταπολεμική περίοδο μέχρι σήμερα.

Τέλος ακολουθούν κάποια ερωτήματα και σκέψεις που μπορούν να αποτελέσουν μελλοντικά ζητήματα προς διερεύνηση, όπως η σχέση της εργασίας με τον χρόνο, την κινητικότητα του πληθυσμού, την τεχνολογία κ.ά.

Για την συγγραφή της εργασίας χρησιμοποιήθηκε η σχετική με τα θέματα του χώρου και της εργασίας βιβλιογραφία. Παράλληλα, στην πρώτη γραφή του κεφαλαίου που αναφέρεται στην Ελλάδα αρχικές παρατηρήσεις αποτέλεσαν οι προσωπικές μου εμπειρίες από τις γειτονιές και πόλεις που έχω κατοικήσει και τις «δουλειές» που έχω κάνει, στην πλειοψηφία τους «άτυπες».

Λέξεις κλειδιά: εργασία, χώρος, βιομηχανική εποχή, μεταβιομηχανική εποχή,

Οι «ιδέες» για την σχέση του χώρου με την εργασία

Το ζήτημα της εργασίας και του χώρου, αποτελεί ένα θέμα που απασχολεί συχνά τους ερευνητές μετά την επικράτηση του καπιταλισμού, συχνά σαν έμμεση αναφορά στην εξέταση άλλων θεμάτων όπως η οικονομία, η ανάπτυξη των χωρών και η χωροθέτηση των δραστηριοτήτων.

Μετά την βιομηχανική επανάσταση, οικονομολόγοι, κοινωνιολόγοι και πολιτικοί επιστήμονες, μελετούν τα ζητήματα της εργασίας και το πώς αυτή επιδρά στην οικονομία και την κοινωνία, η μελέτη όμως για τη σχέση της με το χώρο είναι ακόμα περιορισμένη. Από τις μελέτες του Μαρξ και του Ένγκελς, για τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και την οικονομία, αλλά και των υπόλοιπων ερευνητών που κινούνται στη συνέχεια στον ίδιο θεωρητικό χώρο, μπορούν να αντληθούν πολλά στοιχεία για την σχέση της εργασίας με τον χώρο, τον χρόνο, την κοινωνία και το κεφάλαιο. Κατά κανόνα όμως οι μαρξιστικές μελέτες αναφέρονται στον χώρο με στόχο την ανάδειξη άλλων θεμάτων, όπως την πόλωση της κοινωνίας και τη δομή της καπιταλιστικής οικονομίας (Harvey 1995α / Καυκάλας - Γιαουτζή 1977 / Lefebvre 1976).

Η διερεύνηση του θέματος συνεχίζεται και μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, στα πλαίσια της κεϋνσιανής οργάνωσης του κράτους, και αφορά κυρίως την βιομηχανική παραγωγή, τις επιδράσεις της στον χώρο και την σχέση της με το κράτος πρόνοιας. Μελετητές όπως ο Lefebvre, ο Castells, ο Durkheim κ.ά. διερευνούν αυτά τα θέματα, ενώ αναπτύσσεται και μια έντονη συζήτηση για την αστικοποίηση στα χρόνια της βιομηχανικής επανάστασης από ιστορικούς και πολεοδόμους όπως ο Benevolo, ο Pinol κ.ά. Παράλληλα την εποχή αυτή οργανώνονται πολεοδομικά προγράμματα και σχεδιάζονται νέες πόλεις στις χώρες της Βόρειας και Δυτικής Ευρώπης, που έχουν στόχο να οργανώσουν τις χρήσεις γης και ταυτόχρονα να διευκολύνουν την βιομηχανία που αποτελούσε την κυρίαρχη (ή τουλάχιστο την πιο εύκολο να οριστεί και να μελετηθεί) οικονομική δραστηριότητα.

Εκτός από όλους αυτούς τους μελετητές που προέρχονται από επιστήμες που έχουν μια «φανερή» σχέση με τον χώρο, εξακολουθούν να γράφονται μελέτες για την εργασία και τον τρόπο οργάνωσής της και το καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής από οικονομολόγους της εποχής και ιστορικούς. Οι μελέτες αυτές που συχνά έχουν στόχο να καθορίσουν τον τρόπο με τον οποίο θα επιτευχθεί η οικονομική ανάπτυξη των δυτικών χωρών, αναφέρονται έμμεσα και στον χώρο.

Οι αλλαγές στο οικονομικό σύστημα μετά την δεκαετία του '70 οδηγούν τους μελετητές στην αναζήτηση των νέων χαρακτηριστικών της εργασίας, αλλά και της σχέσης που έχει αυτή με τον χώρο αποφεύγοντας τις ολιστικές προσεγγίσεις του παρελθόντος και αναγνωρίζοντας τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε τύπου. Η κρίση της εποχής δημιούργησε ένα πνεύμα σκεπτικισμού και αποδοχής της πολυπλοκότητας της ιστορίας, έδωσε δυνατότητες για μεγαλύτερη ευελιξία και υποκειμενικότητα στις εκτιμήσεις και τις απόψεις, οδήγησε σε αμφισβήτηση της μιας και μοναδικής κοινωνικοπολιτικής θεώρησης, σε διεπιστημονικές και πολύπλευρες αναλύσεις και βοήθησε στην προβολή της διαφορετικότητας και της ετερότητας και στην ανάδειξη της σημασίας του τοπικού και του μερικού (Βαΐου - Χατζημιχάλης 2002 / Λεοντίδου 1995).

Στα πλαίσια αυτά στο επίκεντρο των μελετών αρχίζουν να βρίσκονται όχι μόνον οι αναπτυγμένες βιομηχανικές χώρες, αλλά και οι ιδιαιτερότητες κάθε τόπου και η κάθε διαφορετικής μορφής εργασία. Γίνονται ερευνητικές μελέτες για τις τοπικές αγορές και τα χαρακτηριστικά τους, για τις χώρες του Νότιου και τις περιφέρειες, για την επίδραση που έχει η εργασία στον χρόνο, στην ιδιωτική / προσωπική και οικογενειακή ζωή, στη διαμόρφωση της γειτονιάς, στη ζωή των γυναικών, στον πληθυσμό και σε άλλους τομείς, για τον ρόλο των σύγχρονων μορφών εργασίας και για την χρήση της τεχνολογίας στην παραγωγή και τις αλλαγές που έφερε αυτή, κ.ά.

Τα θέματα του χώρου και της εργασίας εξακολουθούν να μελετώνται από οικονομολόγους, πολεοδόμους, χωροτάκτες, γεωγράφους, κοινωνιολόγους, ιστορικούς (Harvey, Castells, Soja, Massey κ.ά.), αλλά και από ομάδες ανθρώπων έξω από τους ακαδημαϊκούς κύκλους. Έτσι την εποχή αυτή μπαίνουν στην συζήτηση κινήσεις γυναικών, ομάδες κατοίκων, κοινωνικά και πολιτικά κινήματα κ.ά., που σε παλαιότερες εποχές δεν είχαν «λόγο» για τον χώρο.

Όμως λόγο για την εργασία δεν έχουν μόνο οι διανοητές και οι ακαδημαϊκοί κάθε περιόδου και οι ιδέες γύρω από τον χώρο και την εργασία δεν διαμορφώνονται μόνο από αυτούς, αλλά και από τις συνθήκες ζωής και τα χαρακτηριστικά κάθε κοινωνίας (ιστορία, τρόποι οργάνωσης της κοινωνίας, εμπειρίες, θρησκεία, αξίες κ.ά). Οι άνθρωποι σε κάθε τόπο και ιστορική στιγμή διαμορφώνουν ιδέες και αξίες για την εργασία, το ρόλο της και τους κανόνες της. Μέσα από αυτό το σύστημα αξιών διαμορφώνονται και απόψεις για την «εργατικότητα»¹, για την αξιολόγηση των επαγγελματιών², για την τεμπελιά, την ανεργία, την φτώχεια και τον πλούτο, για τον φυλετικό καταμερισμό εργασίας, για την απλήρωτη εργασία, για τον ρόλο της αναπαραγωγής στο οικονομικό σύστημα κ.ά. Οι αξίες αυτές μπορεί να επηρεάσουν τις κοινωνικές δομές σε ένα βαθμό, αλλά καθορίζονται επίσης από αυτές.

Στην παρούσα εργασία επιχειρείται μια εξαιρετικά σύντομη αναφορά στη σχέση της εργασίας με τον χώρο στην βιομηχανική και μεταβιομηχανική εποχή, αλλά και των ιδεών που επικρατούν σε κάθε χρονική περίοδο σχετικά με την πόλη, την εργασία και την μεταξύ τους σχέση. Η βιβλιογραφία που έχει χρησιμοποιηθεί περιορίζεται στα χρονικά πλαίσια μιας εξαμηνιαίας εργασίας, έχει γίνει όμως προσπάθεια να περιληφθούν τα πιο αντιπροσωπευτικά ζητήματα που έχουν γραφτεί σχετικά με το θέμα.

1 Οι απόψεις περί εργατικότητας και αξιολόγησης των επαγγελματιών αποτυπώνονται χαρακτηριστικά στα λαϊκά τραγούδια κάθε εποχής: μην βροντοχιτύπας τις χάντρες η δουλειά κάνει τους άντρες..., τα μουτζουρωμένα χέρια και η φόρμα η παλιά κρύβουν μέσα μεγαλείο και έχουνε χρυσή καρδιά ...

2 εγώ είμαι εργατόπαιδο και εσύ της νομικής ... κ.ά.

Ο χώρος και η εργασία – Η εργασία και ο χώρος

Ανέκαθεν οι παραγωγικές δραστηριότητες είχαν μεγάλη σημασία για την οργάνωση του χώρου.

Όσον αφορά στον αστικό χώρο η ύπαρξή του είναι άρρηκτα δεμένη με την εργασία, τόσο σε παλιότερες όσο και στη σύγχρονη εποχή.

Η πόλη της βιομηχανικής εποχής – του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής – διαμορφώνεται σε μεγάλο βαθμό από την εργασία στο εργοστάσιο, τον βιομηχανικό τρόπο ζωής και κατανάλωσης, το εμπόριο, το χρηματοοικονομικό σύστημα, και τις άλλες αστικές λειτουργίες που αναπτύσσονται με την βιομηχανική επανάσταση (Lefebvre 1976 / Marx – Engels 1846).

Παρομοίως και σήμερα, οι νέες μορφές εργασίας και το παραγωγικό σύστημα που αναπτύσσεται στα πλαίσια της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας (αποβιομηχάνιση, εξαφάνιση του βιομηχανικού εργάτη, φιλελευθεροποίηση των εργασιακών σχέσεων, μεταλλαγή της μισθωτής οκτάωρης εργασίας, διασπορά των παραγωγικών δραστηριοτήτων, υποαπασχόληση, άτυπες μορφές εργασίας κ.ά.) διαμορφώνει τον χώρο, ίσως τώρα με πιο γρήγορους ρυθμούς και μεγαλύτερη ρευστότητα από κάθε άλλη εποχή.

Θα μπορούσαμε δηλαδή να πούμε ότι:

η ανθρώπινη εργασία δεν παράγει μόνο υπεραξία, προϊόντα και υπηρεσίες, αλλά μέσα από την ρουτίνα της καθημερινής ζωής³ παράγει βιωμένους χρόνους και χώρους, συχνά σε κραυγαλέα αντίθεση με τις σχεδιαστικές προτάσεις αρχιτεκτόνων, πολεοδόμων και χωροτακτών (Βαΐου, Χατζημιχάλης 2002, σελ. 15).

Αντίστροφα και ο χώρος επηρεάζει την εργασία, την δομή και την οργάνωσή της. Θεωρείται έτσι ότι η εργασία και γενικότερα το παραγωγικό σύστημα που επικρατεί κάθε εποχή είναι βασικό στοιχείο οργάνωσης του χώρου που εξασφαλίζει την αναπαραγωγή του και παράλληλα εξαρτάται άμεσα από αυτόν.

Ο τρόπος με τον οποίο διαμορφώνεται η σχέση μεταξύ του χώρου και της εργασίας θα αποτελέσει το αντικείμενο μελέτης της υπόλοιπης εργασίας. Αν και θεωρείται δεδομένο ότι αυτή η σχέση δεν μπορεί να μελετηθεί ανεξάρτητα από τον τόπο αναφοράς και τα ιδιαίτερα ιστορικά, κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά χαρακτηριστικά του, στα πλαίσια της συγκεκριμένης μελέτης θα γίνει μια πρώτη προσέγγιση του θέματος χωρίς εξειδίκευση και ανάλυση συγκεκριμένων τοπικών αγορών, χωρίς να σημαίνει αυτό ότι δεν αναγνωρίζεται η σημασία τους και οι ιδιαιτερότητες που θα προέκυπταν αναλύοντας κάθε μια ξεχωριστά.

3 Η και την έλλειψή της

Ο ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ Η ΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΗ «ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ» ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ» ΕΠΟΧΗ
ΣΤΗΝ ΒΟΡΕΙΑ ΕΥΡΩΠΗ

α. Η βιομηχανική εποχή – ο χώρος και η εργασία

Η βιομηχανική πόλη που αναπτύσσεται από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, είχε σαν επίκεντρο και κινητήρια δύναμη την βιομηχανία. Ο τρόπος λειτουργίας της βιομηχανίας και ο στόχος για μεγάλο και γρήγορο κέρδος καθορίζουν τον τρόπο δόμησης και διαμόρφωσης των πόλεων της περιόδου. Η λειτουργία της βιομηχανίας της εποχής και η εργασία στα εργοστάσια, απαιτούν συγκέντρωση στον χώρο όλων των συντελεστών παραγωγής δηλαδή των εγκαταστάσεων, των πρώτων υλών, της ενέργειας, της εργατικής δύναμης και του κεφαλαίου. Επιπλέον για πρώτη φορά στην ιστορία ο βιομηχανικός καπιταλισμός διαχωρίζει τον τόπο εργασίας από τον τόπο κατοικίας, αναπαραγωγής και κατανάλωσης. Αυτές οι αναγκαίες για τη λειτουργία του συστήματος αλλαγές καθορίζουν την πόλη και τη διαμόρφωση του χώρου της εποχής (Harvey 1995α).

Οι πρώτες μεγάλες βιομηχανικές πόλεις χτίστηκαν βιαστικά, χωρίς κανένα πολεοδομικό έλεγχο, προσπαθώντας να ικανοποιήσουν τις ανάγκες της βιομηχανίας για γρήγορο κέρδος και του κόσμου για εργασία. Ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα έγινε κατανοητό ότι η γρήγορη και ανεξέλεγκτη αστικοποίηση οδήγησε σε πολλά προβλήματα (υγιεινής, στέγασης, ανάμιξης ασύμβατων χρήσεων κ.ά), ενώ ταυτόχρονα δεν εξυπηρετούσε ούτε τις ανάγκες των βιομηχανιών που έπρεπε να επεκταθούν και να έχουν καλύτερη πρόσβαση στα δίκτυα μεταφοράς. Έτσι έγιναν οι πρώτοι «πολεοδομικοί νόμοι»⁴ και διατυπώθηκαν οι πρώτες σκέψεις για την οργάνωση των χρήσεων γης. Οι νόμοι αυτοί αν και βασικό στόχο είχαν την μείωση των προβλημάτων υγιεινής, δεν θα μπορούσαμε να πούμε ότι δεν εξαρτήθηκαν από τις ανάγκες του παραγωγικού συστήματος και τον τρόπο εργασίας, δεδομένου ότι οι συνθήκες ζωής του εργατικού δυναμικού καθόριζαν σε μεγάλο βαθμό την ευρωστία της βιομηχανικής παραγωγής (Engels 1985, Benevolo – Λαζαρίδης).

Λίγο πριν τον 20^ο αιώνα υπήρξε μια μεγάλη συζήτηση για την επίδραση της βιομηχανίας στον χώρο της πόλης και στην κοινωνία και αναπτύχθηκαν διάφορες θεωρίες που υποστήριξαν την διατήρηση ή την απομάκρυνσή της. Οι ουτοπιστές σοσιαλιστές προτείνουν την μείωση της βιομηχανικής παραγωγής, ο Όουεν υποστηρίζει και επιχειρεί την απομάκρυνσή της από τους αστικούς χώρους και προτείνει τον διαχωρισμό των χρήσεων της γης, ενώ ο Φουριέ και οι Ραφαηλίτες την καταδικάζουν, και υποστηρίζουν την επιστροφή στην προβιομηχανική εποχή και τους τρόπους παραγωγής (Benevolo–Λαζαρίδης / Lefebvre 1976).

Με την αρχή όμως του 20ου αιώνα θεωρήθηκε δεδομένο, τόσο στις χώρες της δύσης όσο και στην Σοβιετική Ένωση, ότι δεν μπορούσε να υπάρξει οικονομική ανάπτυξη χωρίς την βιομηχανία. Έτσι ο 20ος αιώνας βρίσκει τις πόλεις της Δυτικής Ευρώπης σε μια προσπάθεια να αναπτύξουν ακόμα περισσότερο την βιομηχανία, αλλά και να οργανώσουν τις χρήσεις γης.

4 Στην Αγγλία έγιναν μια σειρά από νόμους όπως: Ο νόμος για τους φτωχούς το 1834 και ο νόμος της 9^{ης} Αυγούστου 1844, που αφορούσαν κυρίως τις κατοικίες της εργατικής τάξης και τους κανόνες υγιεινής που έπρεπε να ισχύουν, ο «Νόμος για τη δημόσια υγεία» που εισάγει την έννοια του δημόσιου ελέγχου και ορίζει ένα πρώτο διαχωρισμό των μη συμβατών δραστηριοτήτων κ.ά., ο νόμος για την κατοικία των εργατικών τάξεων, ο νόμος του 1890 και άλλοι.

Εξειδικεύοντας στην μεταπολεμική περίοδο και ιδιαίτερα στα 30 «χρυσά χρόνια» θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι πόλεις που βρίσκονται στο προσκήνιο αυτή την εποχή, είναι αυτές που έχουν αναπτύξει την βιομηχανία, αλλά και τον τριτογενή τομέα παραγωγής και κυρίως το εμπόριο και τις χρηματοοικονομικές υπηρεσίες. Τυπικό μοντέλο της εργασίας σε αυτές τις πόλεις για το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού, είναι η οκτάωρη μισθωτή εργασία, που αφορά στην πλειοψηφία της τον ανδρικό πληθυσμό. Οι γυναίκες συμμετέχουν επίσης στην αμειβόμενη παραγωγική διαδικασία, σε όλο και μεγαλύτερα ποσοστά, ταυτόχρονα όμως εξακολουθούν να είναι επιφορτισμένες με τον παραδοσιακό φυλετικό τους ρόλο που περιλαμβάνει την συντήρηση της οικογένειας και την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης (Rowbotham 1973).

Στη βιομηχανία επικρατεί το φορντικό μοντέλο παραγωγής που άνθισε από την δεκαετία του 1920 μέχρι την δεκαετία του '70 και εφαρμόστηκε κυρίως στην μαζική παραγωγή διαρκών καταναλωτικών και κεφαλαιουχικών αγαθών. Τα βασικά χαρακτηριστικά του φορντικού συστήματος παραγωγής είναι η συγκέντρωση των σταδίων της εργασίας στον χώρο και η δημιουργία μιας γραμμής συναρμολόγησης, ο τεχνικός καταμερισμός εργασίας και η αποειδίκευση μέσω του τεμαχισμού κάθε επιμέρους έργου και η τυποποίηση των παραγόμενων προϊόντων. Φυσικά δεν σημαίνει ότι το μοναδικό μοντέλο παραγωγής ήταν το φορντικό καθώς συνέχισαν να υπάρχουν άλλες μορφές παραγωγής όπως η χειρωνακτική, ήταν όμως σίγουρα το κυρίαρχο (Scott 1991 / Λεοντίδου 1995).

Το σύστημα παραγωγής με τις μεγάλες εταιρίες (είτε του δευτερογενούς είτε του τριτογενούς τομέα) που απασχολούν πολυάριθμο προσωπικό ταυτίζεται με την συγκέντρωση στον χώρο, και τη δημιουργία μεγάλων μονάδων που θα επέτρεπαν την μείωση του κόστους ανά μονάδα προϊόντος. Παρατηρείται δηλαδή μια

γεωγραφική συγκέντρωση της παραγωγής μέσα ή δίπλα στις πόλεις η οποία στη συνέχεια ανέπτυξε με τη σειρά της τις οικονομίες συγκέντρωσης και αστικοποίησης, μέσω της διευρυνόμενης αγοράς προϊόντων, υπηρεσιών και εργασίας, της ανάπτυξης των επικοινωνιών, των υποδομών και των κοινωνικών εξυπηρετήσεων (Τσιλένης, Χατζημιχάλης 1991, σελ. 13)

Η χωρική συγκέντρωση της παραγωγής υποστηρίζεται τόσο από τους μαρξιστές όσο και από τους νεοκλασικούς οικονομολόγους, που θεωρούν ότι η διάσπαση της παραγωγής είναι οριακό ή αρχαϊκό στοιχείο του ανεπτυγμένου καπιταλισμού που σταδιακά οφείλει να εξαφανιστεί με τον συνεχή και προοδευτικό ορθολογισμό και την συγκέντρωση της παραγωγής και του κεφαλαίου (Holmes 1991).

Η οργάνωση του χώρου, αλλά και του χρόνου, σχετίζεται άμεσα με τον συγκεκριμένο τρόπο παραγωγής, αλλά και με τις κοινωνικές κατακτήσεις της θωρης εργασίας, με την κεντρική οργάνωση του κράτους δηλαδή τη λειτουργία του κράτους πρόνοιας και την ανάπτυξη του κρατικού παρεμβατισμού στα θέματα της εργασίας, της υγείας, της κατοικίας και της πολεοδομίας⁵ αλλά και με το κίνημα του μοντερνισμού που επικρατεί ήδη πριν τον πόλεμο και στοχεύει στον εξορθολογισμό της παραγωγής και της ζωής στην πόλη.

Το αίτημα για καλύτερη οργάνωση και εξορθολογισμό του χώρου, που εξυπηρετεί και την παραγωγή, οδηγεί στην δημιουργία νέων πόλεων ή στον επανασχεδιασμό και στον καθορισμό των επιτρεπόμενων χρήσεων γης σε κάθε περιοχή. Έτσι, ο χώρος οργανώνεται και σχηματίζεται από τις εξής ενότητες που ήταν σαφώς διαχωρισμένες μεταξύ τους, σύμφωνα με τις προταγές του μοντέρνου κινήματος και της Χάρτας της Αθήνας⁶: (α) τους χώρους εργασίας: το επιχειρηματικό και διοικητικό κέντρο και την βιομηχανική περιοχή, (β) τους χώρους κατοικίας: τα εργατικά προάστια – χώρους διαμονής του εργατικού δυναμικού και τα ακριβά προάστια που όπως περιγράφει ο Δεσποτόπουλος, δεν μπορούν παρά να θεωρηθούν *ανθρώπινα στρατόπεδα ακριβής εργατικής δύναμης* (Δεσποτόπουλος 1997), (γ) τους υπαίθριους και κοινόχρηστους χώρους για τον ελεύθερο χρόνο και (δ) τους οδικούς άξονες που συνδέουν όλες αυτές τις λειτουργίες. Όπως αναφέρει και ο Δεσποτόπουλος, η πόλη αυτής της περιόδου, μπορεί να χαρακτηριστεί ως *«πόλη μηχανή»*, ως *«μια συμπαγής αποθήκη ανθρώπινης εργατικής δύναμης»* ως *«εμπορεύσιμο είδος»* μια νέα δηλαδή *«φαινομενική πόλη»* (Δεσποτόπουλος 1997).

Αυτός ο τρόπος οργάνωσης της εργασίας και του χώρου καθορίζει και τον τρόπο ζωής. Η ζωή της πόλης μετατοπίζεται συνεχώς στους διάφορους χώρους ακολουθώντας το οκτάωρο της εργασίας, το οκτάωρο της ξεκούρασης και το οκτάωρο του ελεύθερου χρόνου. Το πρωί οι περιοχές κατοικίας ερημώνουν και οι χώροι εργασίας σφύζουν από ζωή. Το βράδυ οι χώροι εργασίας ερημώνουν και οι περιοχές κατοικίας κοιμούνται. Η καθημερινή ζωή, οι κινήσεις στην πόλη και έξω από αυτή είναι λίγο-πολύ προδιαγεγραμμένες, η ρουτίνα είναι χαρακτηριστικό στοιχείο της βιομηχανικής πόλης και της ζωής του μισθωτού εργάτη.

Αυτός ο τρόπος οργάνωσης της εργασίας και της πόλης καθορίζει και την αθέατη πλευρά της ιδιωτικής ζωής και ιδιαίτερα τη δομή και την λειτουργία της οικογένειας. Σε αυτό το πλαίσιο η γυναίκα, εργαζόμενη ή μη, με τους ταυτόχρονους ρόλους της «νοικοκυράς», της συζύγου και της μητέρας, όπως και οι ηλικιωμένοι ή τα παιδιά, είναι εγκλωβισμένοι σε διαφορετικούς ρυθμούς ζωής και οργάνωσης της καθημερινότητας.

Από την αντίστροφη πλευρά ο αστικός τρόπος ζωής, οι διαδικασίες συλλογικής κατανάλωσης, κοινωνικής αναπαραγωγής και το σύστημα των αξιών βοήθησαν να διατηρηθεί η βιωσιμότητα του κοινωνικοοικονομικού συστήματος, και αναπαρήγαν το συγκεκριμένο σύστημα παραγωγής και εργασίας. Στην διαδικασία αυτή σημαντικό ρόλο είχε και ο πολεοδομικός σχεδιασμός, ο οποίος συχνά την υποστήριξε (Scott 1991).

⁵ το κράτος σχεδιάζει, χωροθετεί, χτίζει και βάζει τους πολίτες σε κατοικίες με στόχο την ορθολογική οργάνωση του χώρου και της παραγωγής

⁶ όπως αυτή διαμορφώθηκε από τον Le Corbusier

β. Η μεταβιομηχανική εποχή – ο χώρος και η εργασία

Μετά την δεκαετία του 1970 και την παγκόσμια οικονομική κρίση, τα πάντα αρχίζουν να φιλελευθεροποιούνται. Η αγορά διευρύνεται και γίνεται παγκόσμια, ενώ σταδιακά η «φιλελευθεροποίηση» επεκτείνεται και στην αγορά εργασίας. Παράλληλα με το τέλος της μεταπολεμικής ευημερίας, αρχίζει να υποβαθμίζεται και το κράτος πρόνοιας, που ήταν στενά συνδεδεμένο με την μισθωτή εργασία, με αποτέλεσμα να υπάρχουν ποικίλες μεταβολές στον χώρο, γεωγραφικό – κοινωνικό και οικονομικό.

Την περίοδο των «30 χρυσών χρόνων» ακολουθεί μια περίοδος κρίσης στη διάρκεια της οποίας, οι βιομηχανίες των πόλεων της δυτικής Ευρώπης κλείνουν και μεταφέρονται στις αναπτυσσόμενες και ημιανεπτυγμένες χώρες όπου το κόστος παραγωγής είναι μικρότερο. Η αλλαγή αυτή, που βασίζεται στις τεχνολογικές και οικονομικές εξελίξεις της εποχής, συνδυάζεται με το σπάσιμο της παραγωγικής αλυσίδας και την εγκατάσταση των τμημάτων της σε διαφορετικές περιοχές, με αποτέλεσμα να μιλάμε για διασπορά της παραγωγής και ένα νέο Διεθνή Καταμερισμό της Εργασίας (Λεοντίδου 1995).

Οι κύριες παραγωγικές δραστηριότητες μεταβάλλονται ριζικά και οι πόλεις της βορειοδυτικής Ευρώπης, αφού ξεπεράσουν το μεταβατικό στάδιο, μετατρέπονται σε διοικητικά κέντρα, προορισμένα στον τριτογενή τομέα παραγωγής, στην υψηλή τεχνολογία και στην μεταποίηση, που όμως τώρα πραγματοποιείται σε μικρές ευέλικτες επιχειρήσεις.

Οι διάφορες παραγωγικές δραστηριότητες επαναχωροθετούνται στον διεθνή χάρτη και στην διαδικασία αυτή οι επιχειρήσεις εφαρμόζουν στρατηγικές για την εύρεση και αξιοποίηση των συγκριτικών πλεονεκτημάτων που εμφανίζουν κάποιοι τόποι και αγορές εργασίας και την αποφυγή άλλων που δεν εμφανίζουν τέτοια πλεονεκτήματα. Αναπτύσσονται έτσι εταιρίες και ιδιωτικοί φορείς κυρίως από τράπεζες και επιχειρήσεις Real Estate που προτείνουν περιοχές για την χωροθέτηση νέων επιχειρήσεων βάσει της λογικής του μέγιστου κέρδους (Hall – Pfeiffer, 2000 / Τσιλένης, Χατζημιχάλης 1991 / Scott 1991).

Έτσι οι νέοι τόποι εγκατάστασης των βιομηχανιών καθορίστηκαν σε μεγάλο βαθμό από την δυνατότητά τους να μειώσουν το κόστος της παραγωγής και να αυξήσουν την ευελιξία. Τα παλιά βιομηχανικά κέντρα με τον υψηλό συνδικαλισμό, κρίθηκαν ως εχθρικά και η παραγωγή μετατέθηκε σε άλλους τόπους χωρίς συνδικαλισμό, με πολλά διαθέσιμα εργατικά χέρια και άλλα πλεονεκτήματα που οδηγούσαν σε μείωση του κόστους παραγωγής. Παράλληλα άλλες περιοχές με διαφορετικά πλεονεκτήματα προσέλκυαν βιομηχανίες παραγωγής υψηλής τεχνολογίας, δίκτυα μονάδων «χειροτεχνικής» παραγωγής, ή επιχειρήσεις του τριτογενούς τομέα (Scott 1991).

Αλλά και οι ίδιες οι πόλεις δημιουργούν και εφαρμόζουν στρατηγικές για την προσέλκυση παραγωγικών δραστηριοτήτων και την δημιουργία ελκυστικού περιβάλλοντος για τις πολυεθνικές επιχειρήσεις παροχής υπηρεσιών και υψηλής τεχνολογίας, στα πλαίσια του «ανταγωνισμού» των πόλεων. Αναπτύσσονται επιχειρήσεις marketing και management πόλεων και διατυπώνονται θεωρίες για τον τρόπο αύξησης της ελκυστικότητάς τους, όπως η θεωρία των 3T (Tolerance, Technology, Talent), των 3S (Skills, Sun, Sprawl) και άλλων που προωθούν τα χαρακτηριστικά που πρέπει να έχει μια πόλη και το εργατικό της δυναμικό προκειμένου να έχει παραγωγικές δραστηριότητες (Hall – Pfeiffer 2000).

Όσον αφορά στην μορφή της εργασίας, η ευελιξία είναι η νέα έκφραση που αντικαθιστά την σταθερότητα της μισθωτής εργασίας και αναφέρεται τόσο στην μορφή της εργασίας, όσο και στους χρόνους, στον τρόπο πληρωμής, στον χώρο εργασίας κ.ά. Η μισθωτή οκτάωρη εργασία γίνεται εργασία κατ' αποκοπή, με το κομμάτι, εποχική, ωρομίσθια, ελαστική κ.ά., οι τυπικές μορφές εργασίας γίνονται «άτυπες» (informal – atypical), το μαζικό εργοστάσιο ή το γραφείο γίνεται μικρή επιχείρηση, σπίτι, δικτυακός τόπος, το οκτάωρο γίνεται τετράωρο, αλλά και δωδεκάωρο. Η συγκέντρωση της παραγωγής που ίσχυε παλαιότερα γίνεται

διάσπαση σε μικρότερες υπεργολαβικές επιχειρήσεις που διαχέονται στο χώρο της πόλης ή και σε διεθνές επίπεδο σχηματίζοντας δίκτυα υπεργολαβιών - υπεργολαβίες παραγωγής⁷.

Η υπεργολαβική εργασία έχει ποικίλες επιρροές στον τρόπο οργάνωσης του χώρου καθώς υπάρχουν διάφοροι τύποι διάχυσής της σε αυτόν. Για παράδειγμα οι μεγάλες επιχειρήσεις υψηλής τεχνολογίας στην Αμερική και την Ιαπωνία θέτουν χωρικούς περιορισμούς και μέγιστες αποστάσεις για την εγκατάσταση των υπεργολαβικών επιχειρήσεων ώστε τα ενδιάμεσα προϊόντα να μπορούν γρήγορα και εύκολα και την στιγμή που η επιχείρηση τα χρειάζεται να μεταφέρονται στην επιχείρηση - εντολέα, που συχνά έχει τον ρόλο του εργοστασίου συναρμολόγησης. Μέσω αυτού του συστήματος που ονομάζεται just in time delivery system ή kanban μειώνεται το κόστος και ο χρόνος παραγωγής των προϊόντων (Holmes 1991 / Λεοντίδου 1995).

Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις όπου η υπεργολαβία εκτείνεται σε σημαντικές αποστάσεις μέσα στην πόλη, αλλά και άλλες που εκτείνεται ακόμα και σε διαφορετικές χώρες (διεθνείς υπεργολαβίες). Αυτό στηρίζεται στην ανάπτυξη της τεχνολογίας, στις μεταφορές, τις επικοινωνίες και την πληροφορική αλλά εξηγείται και από τις διαφορετικές ανάγκες και τρόπους λειτουργίας των διαφόρων κλάδων παραγωγής, από τον διαφορετικό χαρακτήρα κάθε περιοχής, αλλά και τον άνισο χαρακτήρα της καπιταλιστικής ανάπτυξης (Holmes 1991). Φαίνεται πάντως ότι σε αρκετές περιπτώσεις όσο πιο πολύ εξελίσσονται και αναπτύσσονται οι τεχνολογίες, τόσο πιο μεγάλη είναι η διασπορά των σταδίων της παραγωγής στον χώρο (Scott 1991).

Οι διεθνείς υπεργολαβίες μεταβάλλουν και με διαφορετικό τρόπο τον χώρο, καθώς η λειτουργία τους είναι συνδεδεμένη με την ανάπτυξη ζωνών ελεύθερου εμπορίου και εξαγωγών (Holmes 1991), γεγονός που αλλάζει ακόμα και την έννοια του εθνικού κράτους και πιο συγκεκριμένα της εθνικής κυριαρχίας και της αποκλειστικής εδαφικότητας (Σάσσην 2003).

Αυτή η διάχυση της παραγωγής στον χώρο (τοπικό, εθνικό και διεθνές) και η οργάνωση των παγκόσμιων αλυσίδων παραγωγής, έχει χαρακτηριστεί ως «παγκόσμιο εργοστάσιο» από τις Fuentes και Ehrenreich, και έχει δημιουργήσει μια ιεραρχία χώρων που ξεκινάει από την μονάδα της κατοικίας, εκτείνεται στη γειτονιά, την πόλη, την εθνική αγορά και καταλήγει στη διεθνή αγορά (Βαΐου κ.ά. 1991β).

7 Ο όρος υπεργολαβία παραγωγής, περιλαμβάνει την διαδικασία κατά την οποία μια εταιρία «σπάει» την φορτική γραμμή εργασίας και κατανομεί τα επιμέρους βήματα της παραγωγής σε διάφορες μικρότερες επιχειρήσεις που μπορεί να είναι ή να μην είναι συγκεντρωμένες στον χώρο (Τσιλένης, Χατζημιχάλης 1991).

Η διάσπαση της φορντικής αλυσίδας παραγωγής στην μεταποίηση, η διάχυση της εργασίας στον χώρο και η δημιουργία ευέλικτων επιχειρήσεων δεν θα πρέπει να θεωρείται αναχρονισμός ή ένδειξη τεχνολογικής καθυστέρησης, όπως υποστήριζαν παλαιότερα οι μαρξιστές και οι νεοκλασικοί οικονομολόγοι, αλλά αποτέλεσμα λογικών επιλογών χωροθέτησης που μεγιστοποιούν τα κέρδη των επιχειρήσεων (Βαΐτου κ.ά 1991β). Άλλωστε η διάχυση της παραγωγής στον χώρο εφαρμόζεται από τις πιο ανεπτυγμένες εταιρίες μεταποίησης, αλλά και παροχής υπηρεσιών (Holmes 1991).

Αν και το φαινόμενο των μεταλλαγών της παραγωγικής διαδικασίας είναι ακόμα σε εξέλιξη και ίσως είναι νωρίς να κρίνουμε τα αποτελέσματά του, οι αλλαγές είναι ήδη φανερές τόσο στον διεθνή όσο και στον τοπικό χώρο.

Οι πόλεις που για διάφορους λόγους είχαν μεγαλύτερα πλεονεκτήματα να αναπτύξουν τον τριτογενή τομέα και την σύγχρονη τεχνολογία, γιγαντώθηκαν και μετατράπηκαν σε μητροπόλεις που χαρακτηρίζονται από διάφορους μελετητές ως *world cities* (Braudel 1984), *informational cities* (Castells, 1989) ή *global cities*, (Sassen). Οι πόλεις αυτές (Λονδίνο, Νέα Υόρκη, Τόκιο, Παρίσι, Φρανκφούρτη, Άμστερνταμ, Ζυρίχη κ.ά.) προσέλκυσαν τις πολυεθνικές επιχειρήσεις παροχής υπηρεσιών και υψηλής τεχνολογίας και μετατράπηκαν σε διεθνή επιχειρηματικά κέντρα, ενώ παράλληλα με τη βοήθεια της σύγχρονης τεχνολογίας σχημάτισαν δίκτυα πόλεων και δημιούργησαν νέους γεωγραφικούς δεσμούς με άλλες πόλεις (Hall - Pfeiffer 2000 / Sassen). Παράλληλα άλλες πόλεις μετατράπηκαν σε επιχειρηματικά κέντρα παροχής υπηρεσιών τοπικής ή περιφερειακής σημασίας, άλλες έμειναν στο «περιθώριο» της «ανάπτυξης» και άλλες μετατράπηκαν σε νέες βιομηχανικές πόλεις με την παραγωγή να συγκεντρώνεται σε μικρές μονάδες που διασπείρονται είτε στον ενδοαστικό είτε στον περιαστικό χώρο (Hall - Pfeiffer 2000).

Μεταβολές στον χώρο και στην εργασία προκαλεί και η ανάπτυξη της πληροφορικής και της σύγχρονης ψηφιακής τεχνολογίας. Δημιουργούνται νέα επαγγέλματα που σχετίζονται με την παραγωγή και κυκλοφορία πληροφοριών και οι χώροι εργασίας αποδεσμεύονται από τις παλιές τους δεσμεύσεις ως προς την χωροθέτησή τους (Λεοντίδου 1995).

Συνοπτικά μπορούμε να πούμε ότι οι κυριότερες μεταβολές που προκάλεσε στον διεθνή χώρο η μεταβολή του παραγωγικού συστήματος είναι η αναβάθμιση του ρόλου των διεθνών μητροπόλεων σε παγκόσμια διοικητικά, επιχειρηματικά και χρηματιστηριακά κέντρα, η δημιουργία νέων βιομηχανικών χωρών, περιφερειών και πόλεων, η αύξηση των διεθνών ανισοτήτων, ο μετασχηματισμός της έννοιας του εθνικού κράτους, η αύξηση της κινητικότητας των εργαζομένων κ.ά.

Μπορούμε επίσης να πούμε ότι τα τελευταία χρόνια ο σχεδιασμός του χώρου γίνεται όλο και πιο πολύ ως αποτέλεσμα των δυνάμεων της αγοράς και του μετασχηματισμού των χώρων εργασίας και κατανάλωσης.

Μετασχηματισμοί όμως προκαλούνται και σε τοπικό επίπεδο, στο εσωτερικό των πόλεων, όπου η διασπορά ή η συγκέντρωση των υπεργολαβικών επιχειρήσεων και των άλλων μορφών εργασίας μεταβάλλουν τον αστικό χώρο και διασπούν την παλαιότερη εξορθολογισμένη οργάνωσή του. Νέες λειτουργίες παρεμβάλλονται στις ζώνες αμιγών χρήσεων, η εργασία εισχωρεί στους χώρους κατοικίας, τα κεντρικά επιχειρηματικά κέντρα⁸ επεκτείνονται στις περιφέρειες των μητροπολιτικών περιοχών, οι αγορές διαχέονται (και εισχωρούν σε χώρους όπως αεροδρόμια, εμπορικά κέντρα κ.ά.) ή συγκεντρώνονται σε μεγάλους χώρους στις περιφέρειες των πόλεων, νέοι χώροι μαζικής αναψυχής και κατανάλωσης δημιουργούνται με αποτέλεσμα να επαναδιατυπώνεται μια πολυλειτουργικότητα στον αστικό χώρο, η οποία υποστηρίζεται και από την ανάπτυξη των μεταφορικών μέσων και της πληροφορικής (Sassen / Siebel 2003).

Παράλληλα η μεταβολή των χρόνων εργασίας, η αποσταθεροποίηση του οκτώωρου, αλλά και η αλλαγή των τόπων εργασίας, δημιουργούν πόλεις που λειτουργούν όλη την ημέρα με αποτέλεσμα να ανατρέπεται η ρουτίνα της καθημερινότητας. Η σχέση του χρόνου με την εργασία και τις καθημερινές δραστηριότητες είναι σήμερα πολύ πιο σύνθετη από το παρελθόν καθώς δεν ρυθμίζεται από το σταθερό ωράριο εργασίας. Η μητρόπολη της σύγχρονης εποχής επεκτείνει και επιμηκύνει τον χρόνο και η ημέρα που παλιά αποτελούσε τον χρόνο παραγωγής σήμερα επεκτείνεται και στο βράδυ, ακολουθώντας τους ατομικούς χρόνους εργασίας του κάθε εργαζομένου (Paolucci 1995).

Εκτός όμως από τις άμεσες επιρροές που έχει η εργασία στον χώρο, επηρεάζει και τον πληθυσμό και την κινητικότητά του. Παράλληλα με τις αλλαγές στην εργασία, αλλάζουν και οι πληθυσμοί και παρατηρείται μια αυξημένη κινητικότητα που μεταβάλλει την «αποκρυσταλλωμένη» παλιότερη κατάσταση. Νέοι κάτοικοι προσελκύονται στα αστικά κέντρα του ανεπτυγμένου κόσμου (και μαζί με αυτούς ιδέες, ήθη και πολιτισμοί) για να κάνουν εργασίες είτε «υψηλού επιπέδου» όπως υπηρεσίες, έρευνα κ.ά. είτε χαμηλόμισθες υπηρεσίες, «άτυπες» και χειρωνακτικές εργασίες, που οι κάτοικοι του ανεπτυγμένου κόσμου κάνουν σε μικρότερο βαθμό, ενώ δίνεται η δυνατότητα σε νέους πληθυσμούς να ενταχθούν στην αγορά εργασίας (γυναίκες, γυναίκες με μικρά παιδιά, νέους και ηλικιωμένους, μετανάστες, πρόσφυγες, μειονότητες, κ.ά) (Hall - Pfeiffer 2000 / Holmes 1991 / Λέφας 2003 / Sassen).

Όλα αυτά έχουν σαν αποτέλεσμα μια μεγάλη κινητικότητα που μεταβάλλει διαρκώς την πόλη και τους κατοίκους της, με αποτέλεσμα, όπως αναφέρει και ο Rem Koolhaas η πόλη αλλάζει πρόσωπο κάθε Δευτέρα.

Ο ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ Η ΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΝ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ ΚΑΙ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ «ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗΣ»

Η πόλη, η οικονομία και οι τρόποι οργάνωσης της εργασίας, στην νότια Ευρώπη έχουν εντελώς διαφορετικά χαρακτηριστικά από αυτά που αναφέρθηκαν για τις καπιταλιστικές χώρες του Βορρά. Όπως συμβαίνει και με τις πόλεις της βόρειας και δυτικής Ευρώπης, έτσι και αυτές δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν ενιαία καθώς κάθε μια χαρακτηρίζεται από διαφορετικό ιστορικό, οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο που διαφοροποιεί την οργάνωση της εργασίας και του χώρου. Μια γενική όμως παραδοχή για τις πόλεις των χωρών της Νότια Ευρώπης είναι ότι δεν ανέπτυξαν την βιομηχανία ούτε την ίδια περίοδο ούτε στον ίδιο βαθμό με τις πόλεις της Δυτικής Ευρώπης και δεν είχαν ως κύριο σύστημα οργάνωσης της παραγωγής το φορντικό.

Σε αντίθεση με την πλούσια θεωρητική και ερευνητική κίνηση στην Ευρώπη, η θεωρητική και εμπειρική έρευνα για τα ζητήματα της εργασίας σε σχέση με τον χώρο δεν ήταν τόσο ανεπτυγμένη στην Ελλάδα μετά τον πόλεμο. Την ίδια όμως εποχή, γίνονταν μελέτες από πολιτικούς και οικονομολόγους⁹ για τον καθορισμό του τρόπου με τον οποίο θα αναπτυχθεί η χώρα, οι οποίες όμως έχουν μικρή άμεση σχέση με τον χώρο.

Με το πέρασμα στην μεταβιομηχανική εποχή και την ισχυροποίηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης και κάτω από το γενικότερο κλίμα αύξησης του ενδιαφέροντος για το τοπικό και τις επιμέρους διαφοροποιήσεις των περιφερειών, δημιουργείται και στην Ελλάδα ένα αυξανόμενο ενδιαφέρον για τα θέματα του χώρου και της εργασίας, τόσο από φορείς που σχετίζονται με την περιφερειακή ανάπτυξη, όσο και από ακαδημαϊκούς που πραγματοποιούν έρευνες εμπειρικές και θεωρητικές, προσπαθώντας να ερμηνεύσουν και να κατανοήσουν την σχέση που έχει η εργασία και η παραγωγή με την ανάπτυξη του χώρου στο ιδιαίτερο πολιτικό - κοινωνικό και οικονομικό σύστημα της Ελλάδας (Βαΐτου - Χατζημιχάλης 2002).

9 έκθεση Βαρβαρέσου, Δ. Μπάτσης, Ζολώτας, Ζίγδης κ.ά. (Σαρηγιάννης 1995).

α. Ο χώρος και η εργασία στην Ελλάδα την μεταπολεμική περίοδο

Το πλαίσιο και οι συνθήκες που διαμορφώνονται στην Ελλάδα μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο διαφέρει σε μεγάλο βαθμό από το αντίστοιχο των Βόρειων Ευρωπαϊκών χωρών και επηρεάζει τόσο την εργασία, όσο και την οργάνωση του χώρου και της κοινωνίας.

Κατ' αρχήν η εμπόλεμη κατάσταση στην Ελλάδα συνεχίζεται για ακόμα 5 χρόνια ενώ το τέλος της δεν αποκαθιστά και την κοινωνική ειρήνη. Μετά το τέλος του εμφυλίου πολέμου, η χώρα παραμένει διχασμένη, γεγονός που δημιουργεί ιδιαίτερα προβλήματα στην οικονομική ανάπτυξη, στην αναδιάρθρωση της παραγωγής, αλλά και στην κοινωνία.

Επιπλέον η Ελλάδα διαφοροποιείται από τις χώρες της Βόρειας Ευρώπης, καθώς μέχρι εκείνη την εποχή αλλά και μεταγενέστερα δεν ανέπτυξε την βιομηχανία σαν κυρίαρχη παραγωγική δραστηριότητα. Τα σημαντικότερα στοιχεία που επηρέασαν την οργάνωση της εργασίας και του χώρου είναι η περιορισμένη ισχύς του κράτους πρόνοιας, η περιορισμένη παρεμβατικότητα του κράτους, το σύστημα γαιοκτησίας και ιδιαίτερα η γενικευμένη μικροϊδιοκτησία, ο περιορισμένος έλεγχος των χρήσεων γης, η διατήρηση και ενίσχυση του ρόλου της οικογένειας κ.ά. Σημαντικό ρόλο επίσης έπαιξε ο ρόλος της χώρας στον διεθνή καταμερισμό εργασίας και η ιδιότυπη σχέση της με τις ανεπτυγμένες χώρες της Ευρώπης και την Αμερική.

Μέσα σε αυτό το κλίμα οι σημαντικότερες από τις αλλαγές του χώρου, η αστικοποίηση, η ερήμωση του αγροτικού χώρου και η μετανάστευση προς το εξωτερικό, οφείλονται σε ένα μεγάλο βαθμό στην ανάγκη για εργασία, στην έλλειψή της και στον τρόπο οργάνωσής της (Αντωνοπούλου 1989).

Σε αντίθεση με τις χώρες της Βόρειας Ευρώπης όπου επικρατεί η μισθωτή εργασία στην βιομηχανία, εδώ εμφανίζεται ένα μεγάλο πλήθος μορφών εργασίας. Εκτός από την μισθωτή εργασία στην μεταποίηση και σε υπηρεσίες του δημοσίου και του ιδιωτικού τομέα που αφορούν ένα μικρό κομμάτι του πληθυσμού και μέχρι την δεκαετία του '80 κυρίως τους άντρες, υπάρχουν ένα σωρό άλλες μορφές εργασίας, που από αρκετούς μελετητές των ανεπτυγμένων χωρών δεν εντάσσονται στην επίσημη οικονομία της καπιταλιστικής εποχής, καθώς θεωρείται ότι αποτελούν φθίνουσες δραστηριότητες και παρεκκλίσεις από τα κανονικά πρότυπα εργασίας: Μικρή παραδοσιακή αγροτική και κτηνοτροφική παραγωγή, αλιεία, οικιακές επιχειρήσεις μεταποίησης, οικοδομικές δραστηριότητες από μικροεργολάβους, επισκευές, μικρεμπόριο εντός και εκτός καταστημάτων, τουριστικές δραστηριότητες κ.ά. που ούτε στις επίσημες στατιστικές καταγράφονται ούτε απαντώνται στην ίδια έκταση στις ανεπτυγμένες χώρες της δύσης, με αποτέλεσμα να χαρακτηρίζονται ως «άτυπες»¹⁰ (Βαΐου - Χατζημιχάλης 2002).

Το θέμα της εργασίας γίνεται ακόμα πιο περίπλοκο λόγω της πολυαπασχόλησης των εργαζομένων καθώς, συχνά κάθε εργαζόμενος έχει περισσότερες από μια δραστηριότητες (π.χ. δημόσιος υπάλληλος - αγρότης, βιοτέχνης - μαγαζάτορας, έμπορος - ξενοδόχος κ.ά.) (Βαΐου - Χατζημιχάλης 2002), αλλά και της υποαπασχόλησης, της ανεργίας, της μη αμειβόμενης εργασίας κ.ά.

Επίσης στην πολυπλοκότητα της εργασίας συμβάλλει και ο ρόλος της οικογένειας στην παραγωγή. Στην Ελλάδα και γενικότερα στη Νότια Ευρώπη η οικογένεια διατήρησε την σημασία της ως παραγωγική μονάδα, ενώ έχει ιδιαίτερο ρόλο και στην διαδικασία εξεύρεσης εργασίας και στην προστασία των μελών της σε περιόδους ανεργίας. Μπορούμε να πούμε

10 Στις άτυπες μορφές εργασίας περιλαμβάνονται: (α) οι εγκληματικές δραστηριότητες, (β) οι δραστηριότητες που εκμεταλλεύονται τα κενά του τυπικού συστήματος ελέγχου από ιδιώτες και επιχειρήσεις, (γ) οι δραστηριότητες που συνεχίζουν παραδοσιακές μορφές αναπαραγωγής (δ) οι δραστηριότητες που προκύπτουν από στρατηγικές αναδιάρθρωσης των επιχειρήσεων με στόχο την αύξηση του κέρδους (Βαΐου - Χατζημιχάλης 2002). Με τον όρο άτυπη μεταφράζονται στα ελληνικά οι αγγλικοί όροι *informal* (παράνομες μορφές εργασίας) και *atypical* (εργασίες που δεν εμπίπτουν στο τυπικό της μισθωτής εργασίας).

δηλαδή ότι η οικογένεια έχει σημαντική θέση στην εργασία, αλλά και υποκαθιστά σε σημαντικό βαθμό τις λειτουργίες του Κράτους Πρόνοιας, παράλληλα όμως διαιωνίζει τους παραδοσιακούς τρόπους διαβίωσης και συμπεριφοράς και τον παραδοσιακό καταμερισμό της εργασίας μέσα στην οικογένεια (Βαΐτου κ.ά. 1997 / Λεοντίδου 1995).

Όλες αυτές οι μορφές εργασίας επηρεάζουν την οργάνωση του χώρου, σε συνδυασμό με τις οικονομικές πολιτικές που ακολουθούνται και τις συγκυρίες. Αυτό που διαφοροποιεί σημαντικά τις ελληνικές πόλεις από τις ευρωπαϊκές, είναι ότι μόνο σε σπάνιες περιπτώσεις έγιναν καθαρά βιομηχανικές, ενώ συνήθως υπήρχε ανάμιξη οικονομικών δραστηριοτήτων, τυπικών και «άτυπων» η οποία επηρέασε σαφώς την οργάνωση του χώρου. Έτσι παρόλο που και στην Ελλάδα η αστικοποίηση έγινε με γοργούς ρυθμούς και περιγράφηκε χωρικά με την επέκταση των αστικών κέντρων προς τις περιφέρειές τους και τον περιαστικό χώρο, όπως έγινε και στις πόλεις της Ευρώπης τον 19^ο αιώνα, τα αποτελέσματα στον χώρο, γεωγραφικό και κοινωνικό, ήταν αρκετά διαφορετικά.

Όσον αφορά στον αστικό χώρο, παρατηρούνται τα ποικίλα προβλήματα που ακολουθούν τις χωρίς σχεδιασμό επεκτάσεις και κυρίως η ανεξέλεγκτη ανάμιξη των χρήσεων, η έλλειψη τεχνικών και κοινωνικών υποδομών και κοινόχρηστων ελεύθερων χώρων. Από την άλλη όμως ακριβώς αυτή η ανεξέλεγκτη ανάμιξη χρήσεων και οι άτυπες μορφές εργασίας που συχνά χωροθετούνται μέσα στα σπίτια, δίπλα σε αυτά, σε επαφή με τον οικιστικό χώρο, δημιουργούν ένα χώρο ζωντανό, που είναι εύκολα οικειοποιήσιμος, λειτουργεί όλη την ημέρα και δεν μοιάζει με τις ευρωπαϊκές υπνουπόλεις (Βαΐτου κ.ά. 1995 / Χάρη 2003).

Όσον αφορά στην κοινωνική οργάνωση ο συνδυασμός των άτυπων και τυπικών μορφών εργασίας δημιουργεί διεξόδους και εναλλακτικές λύσεις και μπορεί να θεωρηθεί ότι τελικά παρά την υποβάθμιση των κοινωνικών δικαιωμάτων και του κράτους πρόνοιας, οι άτυπες μορφές εργασίας μπορούν να δράσουν κοινωνικοποιητικά και να προσφέρουν διεξόδους εργασίας σε κοινωνικές ομάδες αποκλεισμένες από την επίσημη και μισθωτή εργασία επιλύοντας σημαντικά προβλήματα όπως αυτό της ανεργίας και της υπολειτουργίας του κράτους πρόνοιας (Βαΐτου κ.ά. 1995).

Τσως επίσης αυτός ο τρόπος οργάνωσης της κοινωνίας και της εργασίας αποτέλεσε παράγοντα ευκολότερης μετάβασης στην παγκοσμιοποιημένη οικονομία και βοήθησε να επιτευχθεί χωρίς πολλές απορρυθμίσεις και συνέπειες για την οικονομία και την κοινωνία.

β. Ο χώρος και η εργασία στην Ελλάδα την εποχή της «παγκοσμιοποίησης»

Το πέρασμα στην παγκοσμιοποίηση και στο μεταβιομηχανικό σύστημα επηρέασε τον χώρο στην Ελλάδα με διαφορετικό τρόπο απ' ό,τι στις πόλεις της βόρειας Ευρώπης, καθώς προηγείται μια διαφορετική ιστορική εμπειρία, που όσον αφορά στην εργασία επηρεάζεται ιδιαίτερα από τις «άτυπες» μορφές της.

Όμως την περίοδο αυτή υπάρχουν και άλλες συγκυρίες που μεταβάλλουν τον τρόπο οργάνωσης της εργασίας και τον χώρο. Κατ' αρχήν η Ελλάδα μπαίνει στην Ευρωπαϊκή Ένωση και προσπαθεί να πλησιάσει τον βαθμό ανάπτυξης των άλλων κρατών της Ευρώπης και να επιτύχει τη σύγκλιση με την οικονομία τους. Στα πλαίσια αυτά αλλά και κάτω από την πίεση της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης και της φιλελεύθερης οικονομίας, παρατηρείται μια αντίφαση: από την μία γίνονται προσπάθειες για περιορισμό των «άτυπων» μορφών εργασίας και κυρίως αυτών που φοροδιαφεύγουν και από την άλλη αναπτύσσεται ένα ακόμα πιο ευέλικτο (και νόμιμο) σύστημα παραγωγής σε σχέση με το παρελθόν, που σταδιακά επιτείνει την ευελιξία ακόμα και στους εργασιακούς τομείς, στους οποίους στο παρελθόν υπήρχε σταθερότητα (μισθωτή εργασία στον δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα, στην μεταποίηση και τις υπηρεσίες).

Στα πλαίσια αυτά απελευθερώνονται σταδιακά τα βασικά εργασιακά δικαιώματα της μισθωτής εργασίας (χρόνος εργασίας, μονιμότητα, συλλογικές συμβάσεις κ.ά.) και επεκτείνονται οι παλιές ή εμφανίζονται νέες δραστηριότητες που χαρακτηρίζονται για την ευέλικτη μορφή τους. Φασόν¹¹ δουλειά στο σπίτι, υπεργολαβίες, εργασία στον υπολογιστή ή από το τηλέφωνο, μεταφορές και υπηρεσίες, οικιακές εργασίες, μικροεργασίες στο σπίτι ή έξω από αυτό, εργασίες με μισθό ή χωρίς, ανασφάλιστη εργασία από Έλληνες και μετανάστες, συμμετοχή σε προγράμματα κατάρτισης είναι λίγες μόνο από τις μορφές που αναπτύσσονται ιδιαίτερα μετά την δεκαετία του '80.

Η επίταση των άτυπων μορφών εργασίας αυτή την χρονική στιγμή, συνδέεται άμεσα με την ύφεση της ελληνικής οικονομίας και την ανάγκη για μείωση του κόστους παραγωγής, αλλά και με την μεγάλη προσφορά εργατικού δυναμικού που βρίσκεται σε δυσμενή θέση και σε μεγάλη ανάγκη για εργασία (νέοι και ηλικιωμένοι, γυναίκες, μετανάστες, πρόσφυγες, μειονότητες) (Βαΐου κ.ά. 1991 / Βαΐου - Χατζημιχάλης 2002). Αυτό ισχύει και σε διεθνές επίπεδο καθώς παρατηρείται ότι η εργασία και η σχέση της με τον χώρο εξαρτάται από τις μάζες των εργατών (της εργατικής τάξης), των ανέργων, του κόσμου της δουλειάς και των φτωχών που είναι διαθέσιμοι (αλλά και υποχρεωμένοι), να κάνουν «άτυπες» εργασίες (Hall - Pfeiffer 2000).

¹¹ Με τον όρο φασόν εννοείται η εργασία με το κομμάτι που γίνεται στο σπίτι, κυρίως από γυναίκες. Ο όρος δεν πρέπει να ταυτίζεται με την υπεργολαβία καθώς στο φασόν οι πρώτες ύλες προέρχονται αποκλειστικά από τον εντολέα (Βαΐου κ.ά., 1991β).

Παράλληλα και στην Ελλάδα κλείνουν βιομηχανίες που μεταφέρονται σε χώρες με φθηνότερο κόστος παραγωγής (Σαρηγιάννης 1995) και ταυτόχρονα μέσα από το γενικότερο κλίμα που επικρατεί στην διεθνή αγορά και τα μέτρα που λαμβάνονται μετά την δεκαετία του '80 στην Ευρωπαϊκή Ένωση για την στήριξη των μικρομεσαίων μεταποιητικών επιχειρήσεων (ΜΜΕ), αναπτύσσονται δίκτυα ΜΜΕ στο εσωτερικό των αστικών κέντρων. Οι ΜΜΕ¹² διαχέονται στον αστικό χώρο ή συγκεντρώνονται σε συγκεκριμένες περιοχές του, με αποτέλεσμα να μιλάμε για μια *διάχυτη εκβιομηχάνιση*¹³ - διάχυση της βιομηχανικής παραγωγής στον ιστό της πόλης (Βαΐου κ.ά. 1991 / Σαπουντζάκη 1991).

Όσον αφορά στην οργάνωση αυτών των δραστηριοτήτων στον χώρο, φαίνεται ότι οι άτυπες μορφές εργασίας και τα δίκτυα των μικρομεσαίων μεταποιητικών επιχειρήσεων συγκεντρώνονται στον αστικό χώρο και συχνά στα υποβαθμισμένα αστικά κέντρα και άλλες φορές στις περιφέρειες των πόλεων γύρω από τα μεγάλα εργοστάσια για τα οποία δουλεύουν υπεργολαβικά ή βοηθητικά (Βαΐου -Χατζημιχάλης 2002).

Σύμφωνα με την μελέτη *«Οργάνωση της πόλης - παραγωγική μεταποιητική δραστηριότητα - κρατική παρέμβαση»* (Σαπουντζάκη 1991), διαπιστώθηκε ότι συχνά οι μικρομεσαίες μεταποιητικές επιχειρήσεις εγκαθίστανται στο κέντρο της πόλης, στις σχετικά υποβαθμισμένες περιοχές της. Τα στοιχεία του περιβάλλοντος που αξιοποιούν είναι η χαμηλή αξία της γης, η ανοχή από τις άλλες χρήσεις και η λειτουργία της περιοχής ως «πιάτσας».

Σε άλλη μελέτη πεδίου που έγινε στην περιοχή της Θεσσαλονίκης (Βαΐου -Χατζημιχάλης 1997 / Βαΐου κ.ά. 1991β) βρέθηκε ότι πολλές από τις μεταποιητικές επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στο χώρο του έτοιμου ενδύματος και του πλεκτού, συγκεντρώνονται γεωγραφικά στο κέντρο της πόλης στην περιοχή του Βαρδαρίου. Οι επιχειρήσεις αυτές συνεργάζονται με γυναίκες που δουλεύουν φασόν στο σπίτι και συγκεντρώνονται σε αυτόν τον χώρο γιατί έχουν ανάγκη την ευέλικτη τοπική αγορά εργασίας και τις πυκνές διαπροσωπικές σχέσεις που αναπτύσσονται, αλλά και τα πλεονεκτήματα της περιοχής όπως τα φθηνά ενοίκια κ.ά. Έτσι επιτυγχάνουν εύκολες και οικονομικές χρηματικά και χρονικά διασυνδέσεις με τους προμηθευτές των εισροών και των ενδιάμεσων προϊόντων, με τα δίκτυα διανομής τους, και τις αγορές, με τις υπηρεσίες και τους χρηματοοικονομικούς οργανισμούς, ενώ εξασφαλίζουν την ύπαρξη υποδομών και εκμεταλλεύονται την ευελιξία της αγοράς εργασίας (όπου τα άτομα εντάσσονται ή αποκλείονται από την εργασία ανάλογα με τις ανάγκες της παραγωγής).

Οι συνέπειες της διάχυτης εκβιομηχάνισης και των άτυπων μορφών εργασίας στην οργάνωση του χώρου είναι πολλές και ίσως αρκετά διαφορετικές από ό,τι στις ανεπτυγμένες χώρες της δυτικής Ευρώπης και της Αμερικής, όπου η σύγχρονη τεχνολογία έχει σημαντικό ρόλο στην παραγωγή. Από σχετικές έρευνες (Σαπουντζάκη 1991) βρέθηκε ότι η λειτουργία των μονάδων παραγωγής στον αστικό χώρο συχνά διατηρεί ή και επαυξάνει την υποβάθμιση της περιοχής, καθώς συγκρατεί τις τιμές της γης σε χαμηλά επίπεδα, επιβαρύνει το περιβάλλον και αποθαρρύνει της εγκατάσταση άλλων χρήσεων. Άλλα προβλήματα που δημιουργούνται από την λειτουργία των μεταποιητικών μονάδων στο κέντρο των πόλεων και την ανεξέλεγκτη ανάμιξη των χρήσεων γης είναι η

12 Μετά την δεκαετία του 1980 υπάρχουν 4 κύριες μορφές ΜΜΕ ανάλογα με τα χαρακτηριστικά της παραγωγικής διαδικασίας, της εξειδίκευσης, των τρόπων συνεργασίας και αποκέντρωσης της παραγωγής: (α) οι σύγχρονες μεμονωμένες ΜΜΕ που παράγουν τελικά προϊόντα μεσαίας τεχνολογίας για την εθνική αγορά και για εξαγωγές, (β) οι παραδοσιακές μεμονωμένες ΜΜΕ που αποτελούν συνήθως οικογενειακές επιχειρήσεις, (γ) οι κάθεται εξαρτημένες υπεργολαβίες που αναλαμβάνουν τμήματα της παραγωγής και (δ) τα δίκτυα ΜΜΕ που αναπτύσσουν έναν οριζόντιο - τοπικό καταμερισμό εργασίας (Βαΐου - Χατζημιχάλης 2002).

13 Ο όρος «διάχυτη εκβιομηχάνιση» χρησιμοποιήθηκε στις αρχές της δεκαετίας του '70, στην Ιταλία, για να περιγράψει την παραγωγική αποκέντρωση μεγάλων παραγωγικών μονάδων (π.χ. Fiat, Alfa Romeo, Olivetti), αλλά και την έντονη ανάπτυξη ενός πυκνού δικτύου μεταποιητικών δραστηριοτήτων που δραστηριοποιούνται μέσω εργολαβικών σχέσεων και εργασίας φασόν και χωροθετούνται στον αστικό και περιφερειακό χώρο και ιδιαίτερα στην περιοχή της 3^{ης} Ιταλίας (Bagnasco 1991).

υπερεκμετάλλευση της γης, η δημιουργία παράνομων κατασκευών, η ηχορρύπανση και η μόλυνση του περιβάλλοντος, η κυκλοφοριακή συμφόρηση, τα ατυχήματα κ.ά. (Βαΐου – Χατζημιχάλης 2002).

Όμως η διάδοση των άτυπων μορφών εργασίας έχει επιπτώσεις όχι μόνο στην οργάνωση του χώρου αλλά και στην κοινωνική ζωή. Η έλλειψη σταθερότητας στα ωράρια εργασίας είναι ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά των «άτυπων» μορφών εργασίας που επηρεάζουν όλους τους τομείς της ζωής και την οργάνωση του καθημερινού χρόνου. Από την μία μπορεί να υπάρχουν εξοντωτικά ωράρια όταν υπάρχει πολλή δουλειά και από την άλλη υποαπασχόληση ή ανεργία όταν η ζήτηση μειώνεται.

Τα προβλήματα είναι ακόμα πιο έντονα όταν ο χώρος εργασίας μεταφέρεται στο σπίτι και αλληλοεμπλέκεται με την ιδιωτική ζωή. Σε αυτές τις περιπτώσεις δεν επηρεάζεται μόνο ο εργαζόμενος, αλλά και όλα τα μέλη της οικογένειας καθώς απορρυθμίζεται η οικογενειακή ζωή και παραβιάζεται ο ιδιωτικός χώρος.

Παράλληλα, οι συνθήκες εργασίας είναι άσχημες, τα εργατικά ατυχήματα συχνά όπως και οι ασθένειες εργασίας, οι μισθοί χαμηλοί, η κοινωνική ασφάλιση ανύπαρκτη όπως και ο συνδικαλισμός. Εκτός από όλα αυτά η εργασία μέσα στο σπίτι επιτείνει την μοναξιά και την απομόνωση των εργαζόμενων, μειώνει την κοινωνική ζωή και αυξάνει το αίσθημα του ανικανοποίητου (Βαΐου κ.ά. 1991).

Δεν θα πρέπει όμως να ξεχνάμε και τα «θετικά» στοιχεία των «άτυπων» μορφών εργασίας στο ισχύον κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο. Καταρχήν οι «άτυπες» μορφές εργασίας αποτελούν μια αρκετά προσοδοφόρα οικονομική δραστηριότητα και από την άλλη ενσωματώνουν στην αγορά εργασίας τμήματα του πληθυσμού που μέχρι σήμερα δεν ήταν ενταγμένα στις τυπικές εργασιακές σχέσεις (γυναίκες, μειονότητες, μακροχρόνια άνεργους κ.ά.) Παράλληλα για πολλές γυναίκες αποτελούν την μόνη εργασιακή διέξοδο καθώς είναι επιφορτισμένες με τις «οικογενειακές» εργασίες και παράλληλα λείπουν οι κοινωνικές δομές που θα μπορούσαν να τους δώσουν δυνατότητες εξωτερικής εργασίας. Ακόμα κάνουν πιο εύκολη της προσαρμογή των τοπικών κοινωνιών στις οικονομικές κρίσεις (Βαΐου κ.ά. 1991 / Βαΐου κ.ά 1995).

Τέλος, όσον αφορά στην οργάνωση και την μορφή του αστικού χώρου, θετικό αποτέλεσμα θεωρείται η ζωντάνια και η πολυλειτουργικότητα που ενισχύεται με τις νέες μορφές οργάνωσης της εργασίας. Ταυτόχρονα η ανάμιξη δεν αφορά μόνο στις χρήσεις γης αλλά και στις κοινωνικές ομάδες με αποτέλεσμα να αποφεύγονται τα φαινόμενα χωρικού διαχωρισμού που παρατηρούνται σε αρκετές πόλεις της ανεπτυγμένης βορειοδυτικής Ευρώπης.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Το θέμα της εργασίας σε σχέση με τον χώρο δεν τελειώνει εδώ. Η εργασία αυτή αποτελεί μια μικρή και πρώτη προσέγγιση και αναφορά σε ζητήματα αυτού του ιδιαίτερα περίπλοκου θέματος.

Βασικό συμπέρασμα που προκύπτει από την συγκεκριμένη εργασία είναι ότι ο χώρος έχει άμεση σχέση με το παραγωγικό σύστημα και την ανθρώπινη εργασία. Η σχέση αυτή είναι αμφίδρομη και διαλεκτική καθώς φαίνεται ότι τόσο ο χώρος με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του διαμορφώνει και επηρεάζει το είδος της εργασίας που εγκαθίσταται σε κάθε τόπο, όσο και η ίδια η εργασία επηρεάζει τον χώρο, τόσο σε κοινωνικό, όσο και σε χωρικό επίπεδο.

Φαίνεται επίσης ότι το θέμα της εργασίας και των παραγωγικών δραστηριοτήτων δεν μπορεί παρά να αναφέρεται σε συγκεκριμένους τύπους και να εξετάζεται σε συνδυασμό με το ιδιαίτερο ιστορικό, οικονομικό, πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο και τις τεχνολογικές εξελίξεις. Παράλληλα όμως στη σημερινή εποχή το πλαίσιο αυτό διαμορφώνεται και από την διεθνή πραγματικότητα και τις εξελίξεις σε παγκόσμιο επίπεδο.

Η ταχύτητα με την οποία κινούνται οι εξελίξεις στην εποχή μας, αλλάζει διαρκώς το ισχύον κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό πλαίσιο, τις μορφές εργασίας, τις προτεραιότητες για την ανάπτυξη του χώρου και κατά συνέπεια τις μορφές εργασίας που αναπτύσσονται και την σχέση που έχουν αυτές με τον χώρο. Οι αλλαγές αυτές βασίζονται σε μεγάλο βαθμό στην ανάπτυξη της τεχνολογίας, αλλά και στο ολοένα και πιο φιλελεύθερο οικονομικό σύστημα και στις πολιτικές αποφάσεις που λαμβάνονται σε παγκόσμιο επίπεδο. Το θέμα είναι αρκετά περίπλοκο και πολυδιάστατο και οι επιμέρους τομείς του θα μπορούσαν να αποτελέσουν ζητήματα για μελλοντική ανάλυση.

Μια από τις τελευταίες εξελίξεις στα πλαίσια της ΕΕ που αναμένεται να έχει μεγάλη επίδραση στην εργασία και στον χώρο είναι η οδηγία Μπολκενστάιν (2004) και η αναθεώρησή της (2006), για την ελεύθερη μετακίνηση των εργαζομένων και των υπηρεσιών μεταξύ των κρατών μελών. Οι συνέπειες από την εφαρμογή της οδηγίας αναμένεται να είναι μεγάλες και να επηρεάσουν τόσο τα εργασιακά δικαιώματα και τις μορφές της εργασίας, όσο και την κοινωνική οργάνωση, την κινητικότητα των εργαζομένων, τις σχέσεις μεταξύ των κρατών και την οργάνωση του χώρου.

Εκτός από την εμβάθυνση στα ζητήματα που απλώς θίγονται στην παρούσα εργασία, άλλα θέματα που μπορούν να αποτελέσουν ζητήματα για διερεύνηση είναι το πώς η εργασία και το παραγωγικό σύστημα επιδρά σε άλλους τομείς του χώρου, όπως για παράδειγμα στον πληθυσμό και στις δημογραφικές μεταβολές, στην κινητικότητα των εργαζομένων, στην ανάπτυξη των ανισοτήτων μεταξύ των κρατών, των περιφερειών και των πόλεων, στην οργάνωση του χρόνου και του χώρου, αλλά και το πώς η εργασία και ο χώρος συνδέονται με την ανάπτυξη της τεχνολογίας, ποιες είναι οι επιπτώσεις της ανεργίας στην κοινωνία και την οικονομία, ποια είναι η σχέση του φύλου με την εργασία και πώς εκφράζεται χωρικά ο φυλετικός καταμερισμός εργασίας, ποια είναι η σχέση των επί πληρωμής εργασιών με τις εργασίες κοινωνικής αναπαραγωγής και με ποιον τρόπο μεταβάλλονται σήμερα, ποια είναι η σχέση της εργασίας με την εκπαίδευση και την ταξική καταγωγή και πώς αυτό επιδρά στον χρόνο και τον χώρο κ.ά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αντωνοπούλου Σ. (1989), *Ο μεταπολεμικός Μετασχηματισμός της ελληνικής οικονομίας και το οικιστικό φαινόμενο 1950-1980*, Αθήνα: Παπαζήσης
- Bagnasco A. (1991), Ανάπτυξη βασισμένη στην μικρή οικονομία, *Σύγχρονα Θέματα*, τευχ. 45, σελ. 35-39
- Benevolo L., Λαζαρίδης Π., *Βιομηχανική επανάσταση, Βιομηχανική πόλη*, εκδ. Νέα Σύνορα
- Βαΐου Ν. - Στρατηγάκη Μ, Χρονάκη Ζ. (1991), Αμειβόμενη εργασία στο σπίτι: μια γυναικεία δουλειά και μια ιδεολογία, *Σύγχρονα Θέματα*, τευχ. 45, σελ. 47-53
- Βαΐου Ν. - Λαμπρινιάδης Λ. - Χατζημιχάλης Κ. - Χρονάκη Ζ. (1991β), Διάχυτη εκβιομηχάνιση στη Θεσσαλονίκη, *Σύγχρονα Θέματα*, τευχ. 45, σελ. 70-79
- Βαΐου Ν. - Μαντουβάλου Μ. - Μαυρίδου Μ. (1995), Κοινωνική ενσωμάτωση και ανάπτυξη του αστικού χώρου στην Ελλάδα: τα τοπικά δεδομένα στην ενωμένη Ευρώπη, στο *Κοινωνικές δυναμικές και ανάπτυξη του αστικού χώρου - Αναγνώσεις στην ελληνική πολεοδομία*, Ε.Μ.Π., σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, κατεύθυνση Πολεοδομία χωροταξία, σελ. 83-106
- Βαΐου Ν. - Χατζημιχάλης Κ. (1997), *Με τη ραπτομηχανή στη κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς, Πόλεις Περιφέρειες και Άτυπη Εργασία*, Αθήνα: Εξάντας
- Δεσποτόπουλος Ι. (1997), *Η ιδεολογική δομή των πόλεων*, Αθήνα: εκδόσεις Ε.Μ.Π.
- Engels Fr. (1985), *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία*, Αθήνα: Μπαϋρον
- Hall P - Pfeiffer U. (2000), *Urban future 21, A Global Agenda for twenty-first century cities*, London: E & F. N. Spon
- Harvey D. (1995α), Τα γεωπολιτικά του Καπιταλισμού, στο Δ. Γεωργουλής (επιμ.), *Κείμενα στη θεωρία και στην εφαρμογή του Πολεοδομικού και Χωροταξικού σχεδιασμού*, Αθήνα: Παπαζήσης, σελ. 157-186
- Harvey D. (1995β), Εργασία, Κεφάλαιο και ταξικός αγώνας γύρω από το χτισμένο περιβάλλον στις κοινωνίες του ανεπτυγμένου καπιταλισμού, στο Δ. Γεωργουλής (επιμ.), *Κείμενα στη θεωρία και στην εφαρμογή του Πολεοδομικού και Χωροταξικού σχεδιασμού*, Αθήνα: Παπαζήσης, σελ. 157-186
- Holmes J. (1991), Οργάνωση και γεωγραφική διάρθρωση των υπεργολαβιών παραγωγής, *Σύγχρονα Θέματα*, τευχ. 45, σελ. 17-25
- Καυκάλας Γ. - Γιαουτζη Μ. (1977), *Η πόλη στο κεφαλαιοκρατικό σύστημα*, Αθήνα: Οδυσσέας
- Λεοντίδου Λ. (1995), Το μεταμοντέρνο κίνημα στη Γεωγραφία. Ο χώρος ως καλειδοσκόπιο μεταφορντιστικών τοπίων, κοινωνικών δικτύων και διυποκειμενικών κόσμων, στο Δ. Γεωργουλής (επιμ.), *Κείμενα στη θεωρία και στην εφαρμογή του Πολεοδομικού και Χωροταξικού σχεδιασμού*, Αθήνα: Παπαζήσης, σελ. 283-319
- Λέφας Π. - Siebel W. - Binde J. (2003), *Αύριο οι πόλεις*, Αθήνα: Πλέθρον
- Lefebvre H. (1976), *Μαρξισμός και πόλη*, Αθήνα: Οδυσσέας
- Marx K. - Engels Fr. (1846), *Μορφές ιδιοκτησίας, καταμερισμός της εργασίας και πόλη*, στο Καυκάλας Γ. - Γιαουτζη Μ. (1977), *Η πόλη στο κεφαλαιοκρατικό σύστημα*, Αθήνα: Οδυσσέας, σελ. 44-62
- Paolucci G. (1995), *Shattered Time, The Post-modern city and the women's temporal experience*, European Forum 1994-1995: Gender and the use of time

- Pinol J. L. (1991), *Ο κόσμος των πόλεων τον 19ο αιώνα*, Αθήνα: Πλέθρον
- Rowbotham S. (1973), *Η συνείδηση της γυναίκας μέσα στον ανδρικό κόσμο*, Αθήνα: Κύτταρο
- Σαρηγιάννης Γ. (1995), *Οικονομική πολιτική και χωροταξικός σχεδιασμός. Από το σχέδιο Marshall στο Maastricht, στο Δ. Γεωργουλής (επιμ.), Κείμενα στη θεωρία και στην εφαρμογή του Πολεοδομικού και Χωροταξικού σχεδιασμού*, Αθήνα: Παπαζήσης, σελ. 83-155
- Σαπουντζακη Π. (1991), *Μεταποιητική δραστηριότητα και αστικός χώρος. Μια εμπειρική έρευνα στο κέντρο της Αθήνας*, *Σύγχρονα Θέματα*, τευχ. 45, σελ. 61-69
- Σάσσην Σ. (2003), *Χωρίς έλεγχο;*, Αθήνα: Μεταίχιμο
- Sassen S, *The global city: introducing a concept and its history*, στο Koolhaas R. - Boeri S. - Ulrich H, *Mutations*, Barcelona: Actar
- Scott A.J. (1991), *Ευέλικτα συστήματα παραγωγής και περιφερειακή ανάπτυξη*, *Σύγχρονα Θέματα*, τευχ. 45, σελ. 26-34
- Τσιλένης Σ. - Χατζημιχάλης Κ. (1991), *Υπεργολαβίες παραγωγής και άτυπες εργασιακές σχέσεις στις πόλεις*, *Σύγχρονα Θέματα*, τευχ. 45, σελ. 13-16
- Χάρη Χ. (2003), *NoMAD (Non Metropolitan Area Data)2, μικτές χρήσεις κατοίκησης και εργασίας*, στο Καζερός Ν. - Λέφας Π., *Χωρίς όρια, Οι αχανείς εκτάσεις των αθηναϊκών προαστίων*, Αθήνα: Futura, σελ. 347-351
- Οδηγία Μπολκενστάιν, 2005, Αθήνα: κόκκινο